

2. Gender a OSOBNOST ČLOVĚKA

Mgr. Irena Smetáčková

Jak již víme, gender představuje komplex vlastností a chování, které jsou v určité společnosti spojovány s obrazem ženy nebo s obrazem muže. Prostřednictvím různých sociálních institucí je na konkrétní jedince vykonáván od jejich narození silný tlak, který je nutí tyto vlastnosti a chování považovat za sobě vlastní. Těmto tlakům se nelze vyhnout, neboť téměř ve všech existujících společnostech je genderové rozdělení jedním z hlavních systémů klasifikace a struktur mocenských vztahů. V každé společnosti existuje proces socializace (ačkoliv jeho podoba může být různá), jehož prostřednictvím se z jedince, který se narodí bez genderové identity, stává muž nebo žena se vším, co k tomu patří – s vlastnostmi, způsoby chování, hodnotami, zájmy, vnímáním, myšlením atd. Proces socializace je blíže popsán v kapitole Gender a společnost.

Obvykle je socializace spojována s biologickým pohlavím. Pokud připustíme, že jsme socializováni jako muži nebo jako ženy, pak ale předpokládáme, že jako ženy jsou socializovány osoby, které jsou ženami biologicky, a naopak. Rozeznáváme dvě biologická pohlaví (žena a muž) a dva gendery (femininita a maskulinita) a přemýšlíme o nich hierarchicky – biologický rozdíl uvažujeme jako přednostní, ten zde existuje „objektivně“ a teprve jemu odpovídá rozdíl sociální. Tento způsob uvažování však má své limity, které jsou dokazovány tím, že biologicky vzato neexistují pouze opravdové ženy a opravdoví muži, ale také osoby, jejichž biologické pohlaví nelze v této dichotomii tak snadno určit. A dále tím, že existují společnosti, které rozeznávají jak v rovině biologické, tak v rovině sociální více než pouze dvě pohlaví (tedy nejen ženy a muže). V návaznosti na tyto skutečnosti se hierarchie mezi biologickými a sociálními rozdíly nejeví tak jednoznačně. Namísto hledání hranic mezi tím, co je ještě biologický rozdíl a co je již rozdíl sociální, se uvažuje o prolínání biologických a sociálních vlivů. Jejich dlouhodobým vzájemným působením se utváří osobnost člověka. V té nelze „to biologické“ od „toho sociálního“ jednoznačně oddělit, neboť se vyvíjely ve vzájemné součinnosti. Psychologie se pak snaží ptát, jaká je funkce genderu v psychickém životě člověka? Proč a jak se člověk genderu učí? A jak gender ovlivňuje prožívání a chování člověka? V této kapitole naleznete nejen odpovědi na tyto otázky, ale také další témata, která se obvykle vyučují ve spojení s osobností člověka.

Biologická a sociální podmíněnost člověka

V rozhovorech z každodenního života se setkáváme s tím, že lidé běžně označují některé vlastnosti za dané ženám a jiné za dané mužům. Danost je přitom chápána biologicky a často zdůvodňována evolucí. Tak je například možné setkat se s názorem, že ženy se více soustřeďují na rodinu a péči o domácnost proto, že jsou biologickými matkami dětí (a jejich ženské hormony zapříčiňují, že mají k dětem hlubší vztah než muži) a že od věku ženy hlídaly rodinný krb, zatímco muži odcházelí lovit, což se vepsalo do naší genetické výbavy. Tyto názory v sobě nejsou přesvědčení, že na naše biologické pohlaví se přímo vážou specifické vlastnosti a chování. Pokud jsou tyto vlastnosti a chování dány biologicky, jsou nám vrozené, geneticky dané, a nelze je tedy popírat. Jestliže se pak nechováme v souladu s nimi, postupujeme proti naší přirozenosti a proti přírodě.

Současná genderová studia snášejí dostatek důkazů, z kterých vyplývá, že biologický esencialismus (přesvědčení, že rozdílné vlastnosti a chování žen a mužů jsou jednoznačně dané biologicky) není pravdivý. Jsou společnosti, v nichž nejsou a ani v minulosti nebyly rozdíly mezi vlastnostmi a chováním žen a mužů stejné jako v euroamerické společnosti. Znamenalo by to snad, že v těchto společnostech žijí lidé s odlišným biologickým původem, než jsou lidé v Evropě a v Americe? Či že tyto lidé popírají způsobem svého života svoji přirozenost?

Druhá skupina argumentů, které ukazují na pomýlenost biologického esencialismu, směřuje k odlišování dvou pohlaví – mužského a ženského. Nové výzkumy ukazují, že rozpoznávání dvou pohlaví není vždy zcela přesné. Pokud existuje nejasnost v určení biologického pohlaví, pak je zřejmé, že nemůže obstát představa, že ke dvěma biologickým pohlavím se vážou dvě disparátní skupiny vlastností a chování – vlastnosti/chování biologických žen a vlastnosti/chování biologických mužů.

V čem může být určení biologického pohlaví sporné? Pokud vnímáme určitého člověka jako biologickou ženu či biologického muže, předpokládáme obvykle při určování jeho/jejího pohlaví, že se jedná o ženu či muže mimálně ze tří hledisek: 1) genetická výbava, tj. chromozomy, 2) hormony, 3) vnější a vnitřní pohlavní orgány.

Tyto úrovně však nemusí být vždy ve shodě. V důsledku určitých neobvyklostí může dojít k tomu, že v některé z jmenovaných oblastí je člověk „ženou“, v jiné je však „mužem“, a mnohdy to navíc není ani možné určit. Jestliže u některých osob dochází k odchylkám v jedné z jmenovaných oblastí, nastává otázka – jedná se o biologickou ženu, či biologického muže? Měli bychom od tohoto člověka očekávat, že se bude chovat jako žena, nebo jako muž?

Případy jedinců, jejichž chromozomální, hormonální a genitální pohlaví je ve vzájemném rozporu, vyvracejí názor, že genderová příslušnost osob, včetně jejich vlastností a chování, je dána výhradně biologicky. Naopak tyto případy ukazují, že biologické a sociální faktory jsou v těsném vztahu a vzájemně se prolínají natolik, že při pohledu na život konkrétního jedince nelze zcela přesně určit, jak a co jednotlivé faktory působí. Zároveň ukazují, jak dramaticky společnost redukuje biologickou komplexitu skutečných lidských těl na dva, a pouze dva gendery – muže a ženy.

Chromozomy a jejich poruchy

Pohlaví člověka je určeno jedním z 23 párů chromozomů. Geneticky „normální“ muž má chromozomy XY, geneticky „normální“ žena XX. Pár pohlavních chromozomů vzniká v okamžiku početí, kdy se spojí ženské a mužské pohlavní buňky. Zvláště u mužských pohlavních buněk může dojít k abnormalitám v procesu buněčného dělení.

Běžně spermie nesou informaci X nebo Y. Pokud dojde k netypickému vývoji spermatu, může spermie nést informaci 0, XX, XY, YY. Při početí pak pár pohlavních chromozomů může obsahovat namísto obvyklé informace XY nebo XX informaci X0, XXX, XXY nebo XYY. Vývoj jedinců s tímto odlišným genetickým základem může být sociálně komplikovaný.

Příkladem je tzv. Turnerův syndrom, který se vyskytuje u jedinců s chromozomem X0. Protože jim chybí chromozom Y, který je zodpovědný za spuštění tvorby mužských hormonů, jsou jejich vnější pohlavní orgány podobné ženským. Současně jim však chybí ženské vnitřní pohlavní orgány, a tedy ani jejich tělo neprodukuje ženské hormony. Protože jejich tělo připomíná tělo ženské, bývají tito jedinci vychováváni jako dívky (ačkoliv biologickými ženami nejsou). Psychologické výzkumy ukázaly, že v chování a vlastnostech vykazují tito lidé vysokou míru femininity, přestože jim chybí ženské hormony a orgány.

Hormony a jejich poruchy

Prenatální pohlavní vývoj je závislý na produkci hormonů. V raném stadiu, kdy se utvářejí pohlavní orgány, jsou zvláště důležité androgeny (mužské hormony). Ty jsou zodpovědné za to, že se z indiferentních pohlavních žláz vyvinou mužské genitálie. Ženské genitálie nejsou od původních indiferentních gonád příliš odlišné, pozdějším působením ženských hormonů se ženské genitálie dotvářejí. Protože mužské hormony sehraávají v pohlavní diferenciaci důležitou a z časového hlediska zřejmě primární roli, byl vývoj ženského plodu dlouho vnímán pouze jako „zbytek“ při neexistenci mužského plodu – tj. žena vznikne tehdy, nevznikne-li muž. Dnes je tento pohled již vyvrácen, neboť je evidentní, že jeho jednoduchost vyplývala z nedostatku znalostí o ženském vývoji. Stále více důkazů naznačuje, že vývoj ženského plodu je podobně komplikovaný jako vývoj mužského plodu.

Jestliže dojde v hormonálně citlivých fázích prenatálního vývoje k poruše produkce hormonů, má to za následek řadu netypických změn, především ve stavbě vnějších pohlavních orgánů. Příkladem může být tzv. syndrom androgenové necitlivosti. Nastává u jedinců, kteří mají mužské chromozomy (XY). Jejich varlata produkují androgeny, avšak ty na jedince nepůsobí, jejich tělo není na androgeny citlivé. Vnější pohlavní orgány proto zůstanou nevyvinuté a zdají se být ženské. Tito jedinci se tedy narodí jako dívky a až do puberty bývají běžně vychováváni jako dívky. V pubertě však u nich nenastoupí menstruace. Psychologické výzkumy prokázaly, že tito jedinci, ačkoliv jsou geneticky muži, jsou ve svých vlastnostech a chování podobně femininní jako běžné ženy (XX).

Vnější a vnitřní pohlavní orgány a jejich poruchy

Na počátku prenatálního vývoje není rozdíl mezi mužskými (s chromozomy XY) a ženskými (s chromozomy XX) plody. U všech existuje nediferencovaná gonáda a dvě sady trubíc – jedna ženská a druhá mužská. V určité fázi se však u jedinců s chromozomy XY začne nediferencovaná gonáda přetvářet ve varlata a ta začnou vylučovat mužské hormony, které dále působí na formování mužských pohlavních orgánů. Jak dochází k vývoji ženských pohlavních orgánů, není dodnes zcela zřejmé; poznatky o vývoji ženského plodu nejsou tak podrobné.

Vnitřní pohlavní orgány jsou nezbytné k tvorbě pohlavních hormonů. Ty jsou dále zodpovědné za formování vnějších pohlavních orgánů. Jak bylo ukázáno výše, pokud dojde k odlišné produkci hormonů nebo je ovlivněna citlivost plodu na příslušné hormony, má to vliv na podobu vnějších pohlavních orgánů. Ty jsou přitom primárním zdrojem pro určení pohlaví dítěte jeho okolím. Pokud jsou orgány v důsledku určité odchylky (chromozomální nebo hormonální) vyvinuty tak, že připomínají orgány opačného pohlaví, může být biologické pohlaví jedince zaměněno.

Odlišná míra ženské a mužské agresivity je často vysvětlována biologickými příčinami. Skutečnost, že muži bývají agresivnější, je zdůvodňována testosteronem, hormonem, který v průměru dosahuje u mužů vyšší hladiny než u žen. Obvykle se má za to, že muži mají vyšší míru testosteronu, a proto jsou agresivnější. Bylo však dokázáno, že testosteron vylučuje každý člověk (muži i ženy). Nelze přitom předem říci, zda u konkrétního muže bude hladina testosteronu vyšší než u konkrétní ženy, ani že mezi mírou agresivity a absolutní výší testosteronu v krvi existuje jasná korelace. Hladina testosteronu kolísá a pravidelně stoupá, pokud se člověk dostane do situace, která se mu jeví agresivně. Například bylo zjištěno, že u tenistů je produkce testosteronu vyšší před zápasem, v průběhu hry ale klesá a následně stoupá u těch hráčů, kteří vyhrávají (naopak u poražených dále klesá). Zdá se tedy, že vysoká míra testosteronu je vázána na soutěž o dominantní postavení – této soutěže se v naší společnosti přednostně účastní muži. Původní spojení testosteronu a agresivního chování bylo dokumentováno řadou výzkumných zjištění. Jejich výsledky jsou však zpochybnitelné, neboť metodologie výzkumů byla problematická. Hodnotila totiž odlišně mužské a ženské chování.

Genderová identita

Identita představuje relativně stálé a komplexní vědomí sebe sama. Má-li jedinec vyvinutou osobní identitu, cítí se být se sebou totožný. Toto vědomí totožnosti zahrnuje jednak časovou kontinuitu (ačkoliv se měním, jsem to stále já), jednak hranice mezi sebou samým a ostatními jedinci (toto jsem já a toto je již někdo jiný). Významným aspektem identity je příslušnost k určitým sociálním skupinám – identita sociální. Ta je zdrojem pocitu, že jedinec je součástí skupiny, což mimo jiné znamená, že se ztotožňuje a na sebe přenáší charakteristiky definující tuto skupinu. Ve snaze budovat, podpořit a obhájit svoji identitu tak člověk nejenom usiluje o potvrzení identity vázané výhradně na jeho osobu, ale také na skupinu, do níž patří.

Identita neexistuje od narození, nýbrž se postupně utváří. V našem kulturním kontextu ji lze jednoznačně rozpoznat až u dětí kolem tří let. V tomto věku si děti již přesně uvědomují svá přání a odlišují je od přání druhých

(zvláště od primárního rodiče, s kterým zpočátku splývají), začínají o sobě hovořit v první osobě (nikoliv ve třetí osobě jako dosud) a mají konkrétní emocionální vzpomínky, v kterých sebe sama vnímají jako aktéra.

Součástí osobní identity je identita genderová neboli pohlavní (v některých koncepcích se lze setkat s označením identita sexuální). Představuje určení a prožívání sebe sama jako dívky/ženy nebo chlapce/muže včetně příslušnosti k daným skupinám. Toto prožívání může být vázáno výhradně na biologické pohlaví (pohlavní identita) nebo na sociální definování sebe sama jako muže či ženy (genderová identita). **Genderová a pohlavní identita** nemá univerzální náplň ani univerzální význam v celku osobní identity (pro některé jedince je z hlediska struktury jejich životů důležitější než pro jiné). Celá osobní identita je sociálně konstruovaná, genderová identita se odvozuje od povahy genderově-pohlavního systému v dané společnosti.

Pohlavní a genderová identita představuje na individuální úrovni zajištění stability genderového režimu v určité společnosti. Psychologicky se tyto kategorie jeví jako nezbytné pro kvalitní psychický život člověka v naší společnosti (vědomí sebe sama, včetně sebe sama jako ženy či muže, je pro organizaci života v naší společnosti důležité). Kulturně-antropologické studie však ukazují, že význam a konkrétní podoba genderové identity může variovat podle toho, jaký je genderově-pohlavní systém v dané společnosti.

Ve snaze narušit takové zřízení společnosti, které znevýhodňuje ženy i muže tím, že od nich očekává naplnění určitých charakteristik bez ohledu na jejich individuální dispozice, se proto dnes uvažuje o **dekonstrukci genderu**. A to nejen na úrovni sociálních institucí, ale také na úrovni psychického života jedinců. Dekonstrukce genderu by přinesla zásadní změnu podoby a redukci významu genderové identity. Snížením významu, který je ve společnosti i v životě konkrétních jedinců přikládán genderové příslušnosti, může dojít k rozvoji a posílení takových osobnostních charakteristik jedinců, které nevyplývají z jejich pohlaví ani s ním nijak nesouvisí.

Genderový aspekt identity není ve všech situacích stejně důležitý. Gender se projevuje ve vztazích, jednotlivé interakce jsou vždy zasazeny do širšího kontextu. V některých kontextech je gender důležitějším znakem než v jiných. Navíc tato důležitost nemusí platit univerzálně, nýbrž naopak je vázána na vnímání konkrétního člověka. Pokud má situace pro konkrétního jedince významný genderový rozměr, jeho jednání je více orientováno na podporu a posílení jeho genderové identity.

Psychologické přístupy k utváření genderové identity

V psychologii existuje několik přístupů vysvětlujících vznik a vývoj genderové identity. Všechny sdílejí předpoklad, že genderová příslušnost není dána biologicky, nýbrž že se formuje během vývoje jedince. Tyto přístupy nejsou jednotné a obsahují řadu dílčích teorií a konceptů. Ty však vždy mají společné ústřední téma, kterým vysvětlují, proč a jak se děti učí genderu. Zde si představíme tři základní směry a jeden alternativní pohled.

Psychoanalýza

Nejstarší z nich představuje Freudova psychoanalytická teorie. Podle ní je hlavní zdroj genderové identity v identifikaci dítěte s rodičem stejného pohlaví. Důvod k identifikaci je u dívek a u chlapců jiný, oba však vycházejí z uvědomění si pohlavních rozdílů mezi ženami a muži (penis a jeho chybění).

V důsledku Oidipova komplexu jsou chlapci podle Freuda motivováni k identifikaci s otcem tzv. kastrací úzkostí. Obávají se, že otec jako silnější muž by je mohl vykastrovat za to, že milují matku, a proto se s ním spojí a chtějí být jako on. Dívky jsou k identifikaci s matkou vedeny láskou k otci, kterého chtějí získat pro sebe, a v této snaze se s matkou ztotožňují. Protože dívky jsou podle Freuda ve svých vztazích motivovány závistí penisu, učí se od matky, jak symbolicky penis získat prostřednictvím pohlavního styku a porození dítěte-chlapce. Zároveň dívky k matce pociťují nenávisť za její nedokonalost ve srovnání s muži, kterou po ní zdědily.

Výhrady vůči Freudově teorii spočívají jednak v neměnnosti vzorců chování, které si jedinci osvojí v dětství, jednak ve vnímání žen jako patologických odchylek od mužské normy.

Freudovi pokračovatelé a pokračovatelky se odklánějí od vysvětlení na základě závisť penisu. Někteří například předpokládají, že hlavním motivem je naopak závist ženské dispozice k rození dětí. Novější teorie (např. Lacan) používají složitější, psychoanalýzou inspirované koncepce, které uvažují kulturní a symbolický rozměr osvojování si genderu.

Teorie sociálního učení

Druhá skupina teorií vysvětluje genderovou identitu sociálním učením. Genderovou identitu si děti osvojují prostřednictvím pozorování, nápodoby a modelování chování dospělých osob stejného pohlaví, zvláště rodičů. Genderově odpovídající chování se učí za pomoci odměn a trestů, kterými okolí posiluje vhodné projevy. Kromě přímého posilování (odměna za vhodné chování a trest za nevhodné chování) se děti učí také nepřímým posilováním, tj. pozorováním důsledků určitého chování u druhých osob. Tak například jsou dívky nápodobou žen-matek v jejich okolí učeny péči o děti – dívky pozorují ženy, jak se starají o děti, a samy to předvádějí. To rodiče podporují například kupováním příslušných hraček (panenky, kočárky, zmenšené kuchyně atd.).

Kritika teorií sociálního učení směřuje obvykle k pasivnímu pojetí dětí. Ty přitom nejsou jen příjemci socializace, ale samy aktivně vyhledávají specifické podněty, které následně napodobují. Další výtka se týká nápodoby osob stejného pohlaví. Ukazuje se totiž, že děti nejsou v nápodobě konzistentní. Za vzory si vybírají zvláště osoby, které mají určitou moc (bez ohledu na jejich pohlaví), a osoby, jejichž chování je v souladu s převládajícími genderovými očekáváními. Chlapci proto například jen velmi zřídka napodobují ženy, zatímco dívky relativně často napodobují muže.

Kognitivní teorie

Třetí skupina psychologických teorií vychází z kognitivní psychologie. Podle nich je učení se genderu jen vedlejší produkt všeobecné potřeby orientovat se ve světě, mít ve svém vnímání pravidla. Děti se snaží nalézt ve světě, který je pro ně po narození zcela cizí, chaotický a nesrozumitelný, řád. Hledání vzorců v prostředí, které člověka obklopuje, považuje kognitivní psychologie za přirozené.

Nejsnáze se vzorce vytvářejí kolem kategorií, které mají málo proměnných, které jsou všudypřítomné a které jsou snadno pozorovatelné. Takovou kategorií je i pohlaví. Jakmile dítě objeví určité schéma, začíná jej vztahovat i k sobě samému – začíná se vnímat jako žena nebo jako muž, aby do řádu okolního světa zapadlo. Pohlaví (spolu s dalšími kategoriemi) pak funguje jako třídící pozorování a vnímání.

Komplexita uvažování o schématech se liší podle věku dítěte. Nejprve děti vnímají všechny pravidelnosti jako neměnné a nejsou schopny zařadit pod stejnou kategorii objekty, jejichž charakteristiky nejsou typické (například jsou-li v okolí dítěte všichni muži vousatí, jsou pro dítě charakteristikou mužů obecně vousy, potká-li pak muže bez vousů, neoznačí jej za muže). Posléze se však dětské vnímání stává flexibilnější a děti jsou schopny vidět jednotu v různosti, uvažovat o obecných znacích, které mohou mít řadu specifických projevů.

Výhrady vůči těmto teoriím se vztahují zejména ke snižování role kultury v osvojování si genderové identity. Děti jsou těmito teoriemi popisovány jako hlavní a jediní aktéři, vnímající rozdíl mezi muži a ženami přirozeně a samozřejmě, bez vlivu okolí.

Teorie Sandry Bem – komplexnost pohledu

K uvedeným psychologickým teoriím existuje několik alternativních přístupů. Autorkou jednoho z nich je Sandra Bem, která vychází z kognitivní psychologie, ale současně akcentuje vliv kultury na vývoj jedince. Její přístup je založen na předpokladu, že v každé společnosti existují relativně pevné představy o tom, jak by se měli chovat, uvažovat či vypadat její členové. Tyto představy jsou součástí společenských diskursů a institucí, v nichž jedinci žijí a které si osvojují. Sandra Bem nazývá tyto představy „optickými skly/čočkami“ – skrze ně se jedinci dívají na svět (tj. vnímají jej a hodnotí). Optických skel existuje mnoho, některá z nich se týkají genderu. Ta se vzájemně doplňují a posilují, čímž vzniká jedolité pohled na svět. Mezi genderovými skly jsou nejdůležitější (Renzetti, Curran 2003):

1. genderová polarizace – představa, že ženy a muži jsou odlišní a že společnost je uspořádána podle odlišností mezi nimi
2. androcentrismus – představa, že muži jsou nadřazení ženám a vše, co je spojeno s muži, tvoří normu, podle níž jsou posuzovány ženy
3. biologický esencialismus – představa, že rozdíly mezi ženami a muži jsou biologicky dané, což zdůvodňuje jak nadřazenost mužů, tak i uspořádání společnosti podle genderového principu

Podle Bem si každý jedinec osvojuje všechna optická skla významná v dané společnosti v rámci procesu enkulturace. Ten probíhá velmi složitě, nejen za pomoci přímého působení sociálních institucí, ale také prostřednictvím skrytých sdělení. Výsledkem je, že se jedinec stane součástí dané společnosti natolik pevně, že již není schopen vnímat rozdíl mezi skutečností a tím, jak a co je v dané kultuře jako skutečnost představováno. Stane se mužem nebo ženou a začne svět vnímat jako muž nebo žena. Získat odstup od tohoto pohledu je obtížné, neboť člověk nemůže vystoupit ze systému, který je tvořen řadou vzájemně se podporujících optik.

Kognitivní vývoj podle kognitivně-vývojových teorií (např. Jean Piaget) ovlivňuje mimo jiné porozumění sociálnímu světu, jehož součástí jsou morální pravidla. Piaget a posléze jeho kolega Kohlberg proto výzkumně studovali, jak se děti tato pravidla učí a jak je uplatňují. Kohlberg sepsal sadu povídek, které obsahovaly morální dilemata. Na základě způsobu řešení dilemat určoval, v jakém stadiu se nachází **morální vývoj dítěte**. Na tuto koncepci navázala psychologka Caroll Giligan, která prostřednictvím vlastního výzkumu dokázala, že Piagetova a Kohlbergova koncepce je založena na maskulinním způsobu abstraktního uvažování a zcela opomíjí jiné legitimní způsoby uvažování, které jsou typičtější pro dívky z důvodu jejich odlišné socializace. Gilligan zjistila, že chlapci jsou ve svém morálním usuzování vedeni obecnými pravidly spravedlnosti, zatímco úsudek dívek je charakterizován ohledem na důsledky každého rozhodnutí pro všechny zúčastněné. Chlapci hodnotí morální dilemata z hlediska toho, co je „objektivně“ správné a co špatné (např. krádež je za každých okolností špatná), dívky zvažují při hodnocení příčiny a důsledky pro konkrétní vztahy a osoby (např. krádež je správná, pokud nemáme jinou možnost získat věc, která zachrání život člověka). Nicméně řada dalších studií zpochybňuje i závěry Giligan a argumentuje, že morální usuzování je natolik komplexní záležitost, že se nedají určit genderové rozdíly mezi muži a ženami.

Všechny představené teorie považují pohlaví za jeden z hlavních znaků, kolem kterého jedinci organizují své identity. Přitom ale některé teorie nevidí budování genderové identity jako nevyhnutelné ani neměnné. Děti se učí své genderové příslušnosti proto, že se pohlaví stalo centrálním principem, kolem kterého naše kultura obtáčí své pojetí reality. Pokud by tomu ale tak nebylo, pohlaví by nebylo tak výrazným třídícím znakem a budování genderové identity by bylo ve vývoji dětí méně podstatné.

Příkladem může být firma, která se zasazuje o rovné příležitosti žen a mužů, a odmítá proto běžně očekávat od zaměstnankyň-žen, že budou vykonávat mimo svoji pracovní náplň typicky ženské činnosti, jako je například vaření kávy (jako projev péče). Ve vaření kávy se proto zaměstnanci střídají. Jeden den ji vaří žena, druhý den muž. Vedení firmy se domnívá, že tímto pravidlem podporuje rovné zacházení s ženami a muži. Má pravdu. Avšak současně tím dává najevo, jak důležitá je existence pohlavních/genderových rozdílů. Ačkoliv se k vaření kávy může přistupovat jako k aktivitě nezávislé na pohlaví (stejně dobře může kávu uvařit žena i muž), firma svým postojem

zdůrazňuje, že se této aktivitě lze věnovat pouze tehdy, bude-li určitá pozornost věnována rozlišení mezi muži a ženami. Genderové rozdíly tak sice nemají negativní důsledky na konkrétní jedince, ale současně jsou uchovávané a posilovány jako podstatná hranice mezi dvěma skupinami lidí – muži a ženami.

Gender v mezilidských, partnerských a rodinných vztazích

Člověk je bytost sociální. Navazování a udržování vztahů je pro většinu lidí nezbytnou součástí kvalitního osobního života. Protože gender je svojí povahou vztahový koncept (pokud by člověk žil izolován od ostatních lidí, nebylo by jeho pohlaví ani gender důležité), projevuje se především tam, kde se lidé střetávají – tedy ve vztazích. Z hlediska individuálního budování genderové identity jsou zvláště důležité intimní vztahy. Jejich vliv na utváření genderové identity je prvotní. Zároveň je však posilován vztahy založenými na příslušnosti jedinců k určitým sociálním institucím, respektive organizacím. Intimní vztahy jsou vázány především na rodinu.

Rodina je v současné společnosti vnímána jako útočiště před tlaky veřejné sféry, soukromý prostor, kde může být člověk sám sebou, kde na něj nejsou kladeny nároky pracovního a veřejného života. Hlavním rysem takového útočiště je emocionální blízkost – v ideální představě nejsou rodinné vztahy vedeny primárně racionálními motivy, nýbrž emocionálními potřebami. Vnímání rodiny jako útočiště nastalo jako důsledek oddělení **soukromé a veřejné sféry** v moderní společnosti. Dříve obě tyto sféry splývaly. Rodina plnila jak funkce, které dnes vnímáme jako soukromé (byla prostorem pro emocionalitu), tak i funkce tzv. veřejné (práce i vzdělávání členů rodiny probíhaly uvnitř rodiny). Vyčleněním některých funkcí rodiny do veřejné sféry mimo rodinu došlo k celkové proměně – rodina se zmenšila a stala se izolovanější a současně závislejší na veřejné sféře (například na školství, které má monopol na oficiální vzdělávání).

Zmenšení rodiny vedlo podle některých přístupů (především podle strukturálního funkcionalismu) k typu tzv. **nukleární rodiny** tvořené typicky dvěma rodiči a dětmi. Tato organizační struktura má tendenci k rozdělování rodičovských rolí – jeden rodič zastává roli instrumentální, druhý roli expresivní. Instrumentální role podle některých sociologických přístupů představuje rozhodování a je obvykle vázána na materiální zajištění rodiny – tuto roli obvykle zastávají muži. Expresivní role zahrnuje péči a uspokojování potřeb členů rodiny – obvykle ji zastávají ženy. Dnes je patrné, že rozdělení kompetencí v rodině není univerzální a neměnné, nýbrž že variuje jak mezi jednotlivými rodinami, tak i v čase. Přesto jsou lidé, média i věda stále v zajetí genderové ideologie, která spojuje živitelskou roli především s muži a pečovatelskou roli s ženami.

Příklady řady konkrétních rodin však ukazují, že instrumentální (mužská) a expresivní (ženská) role nemusí existovat komplementárně, tzn. jeden z partnerů zastává instrumentální roli a druhý roli expresivní, a že mezi jednotlivými rolemi není hierarchický vztah. Konkrétní náplň rodičovských rolí může představovat vyvážený poměr instrumentálních a expresivních funkcí, či dokonce mohou zcela na rozdělení těchto funkcí rezignovat. Tak například rodiny, v nichž na rodičovské dovolené zůstává muž, jsou důkazem toho, že přijme-li jeden rodič expresivní roli, nemusí nutně druhý rodič všechny expresivní funkce ztrácet, a naopak. V těchto rodinách se muži starají o děti v době ženiny nepřítomnosti, při jejím příchodu z práce se však i ona zapojuje do péče o děti. Současně v těchto rodinách obvykle platí, že přijetím té části expresivní role, která zahrnuje péči o děti, na muže automaticky nepřechází ostatní prvky této role (například vaření a úklid). Partneři si vytvářejí nové uspořádání, tradiční oddělení mužské a ženské rodinné role se může rozrušovat (v některých případech však toto uspořádání může být naopak posílením původního tradičního oddělení domácích prací – ženy, ačkoliv zaměstnané, nadále pečují o domácnost, v níž je muž na rodičovské dovolené).

Teoretické, avšak populární, oddělení instrumentální a expresivní rodičovské role bylo založeno na skutečnosti, že jeden z partnerů (muž) pracuje mimo rodinu, zatímco druhý (žena) je výhradně v domácnosti. Nicméně toto oddělení ignorovalo skutečné dynamiky rodinného života. Například ženy z chudších vrstev vždy musely pracovat a zároveň zajistit chod domácnosti. Často tak byly opomíjeny mocenské aspekty rodinného života, které zpochybňují představy o jeho harmoničnosti a rovnosti rodičovských rolí.

Práce mimo rodinu, tedy ve veřejné sféře, je pro svého nositele/nositelku zdrojem autority směrem k rodině a tato autorita je využívána k rozhodování. Dále je tato autorita podpořena náboženskými argumenty a společenskými tradicemi, které často operovaly a mnohdy stále operují i s biologickými vysvětleními (např. žena nemá dostatek intelektu k tomu, aby mohla činit samostatná rozhodnutí a nést za ně zodpovědnost). Postavení mužů a žen v rodině tedy může mít výrazné mocenské podtexty, což lze demonstrovat na příkladu domácích prací.

Za situace, kdy jeden z partnerů se plně realizuje v rodině, se může jevit jednostranné rozdělení domácích prací jako legitimní. Jak jsou ale domácí práce rozděleny dnes, když většina žen je zaměstnaná?

Průměrný počet hodin týdně odpracovaných v domácnosti

	Ženy	Muži
Bezdětné manželství	23	12
Rodina s dětmi v předškolním věku	35	13
Rodina s dětmi ve školním věku	32	11
Rodina opuštěná dětmi	25	10
Důchodci	36	16

Zdroj: Rodina 96, Sociologický ústav AV ČR 1998.

Ačkoliv se v současné době rozdělení domácích prací mění směrem k větší rovnoměrnosti mezi partnery, většina aktivit podle výzkumů přesto zůstává na ženách. Důležité je, že i když muži začínají v domácnosti vykonávat více činností, jejich status je spíše doplňkový, pomocný. Ženy rozdělují úkoly a žádají muže o pomoc v jejich plnění. Pomoc však sugeruje, že hlavní díl odpovědnosti nadále leží na ženách. Je pravda, že mnoho žen se této odpovědnosti aktivně odmítá vzdát. Domácnost pro ně totiž představuje prostor, v kterém mají určitou moc, jsou těmi hlavními aktérkami, činí rozhodnutí. Tyto postoje je však třeba vždy vnímat v celkovém kontextu, kdy stále ještě většinu moci ve společnosti kontrolují muži.

Moderní rodina se vymezuje prostřednictvím emocionality. Ta je klíčová také v zakládajícím vztahu rodiny – partnerství či manželství dvou osob. Ačkoliv narůstá počet dlouhodobých partnerských vztahů, které nemají status manželství, přesto je tato oficiální forma vztahu stále nejčastější a státem preferovaná. Jedná se de facto o smluvní vztah, jehož pravidla určuje stát. Ten v minulosti svěřoval veškeré rozhodovací pravomoci do rukou muže, hlavy rodiny. Navzdory současné formální rovnosti obou partnerů, zůstává muž hlavou rodiny alespoň symbolicky prostřednictvím jména (vstupem do manželství většina žen přejímá manželovo příjmení, čímž se symbolicky stává součástí „jeho“ rodiny) či prostřednictvím vyššího příspěvku mužů do rodinného rozpočtu (a to i v případech, že manželé/partneři mají shodné povolání – muži pobírají vyšší plat než ženy, viz kapitola Gender a trh práce).

Latinské slovo familia (rodina) má etymologické kořeny ve slově sluha, otrok. Všichni členové rodiny, včetně manželky a dětí, byli majetkem muže, hlavy rodiny. Součástí rodiny (v dnešním slova smyslu spíše domácnosti) byli nejen nejbližší pokrevní příbuzní, ale rovněž široké příbuzenstvo a některé služebnictvo. Toto pojetí rodiny bylo typické ještě ve středověku a začalo se rozrušovat až s nástupem novověku. (podle Renzetti, Curran 2003)

V současné české společnosti končí každé druhé manželství rozvodem. Důsledkem **vyšší rozvodovosti** dochází ke dvěma fenoménům typickým pro moderní společnost – roste počet rodin s jedním rodičem a současně roste počet rodin s více než dvěma rodiči. Rodiny s více rodiči vznikají po rozchodu rodičů a zapojení nových partnerů do života rodiny. Představují společenství lidí nežijících v jedné domácnosti, kteří však udržují v různých aspektech silné vzájemné vztahy. Zvláště specifické jsou tyto rodiny ve vztahu k dětem, které kromě biologických rodičů vnímají jako významné dospělé rovněž jejich nové partnery.

Druhý jmenovaný fenomén – **rodiny s jedním rodičem** – vznikají jednak jako následek rozvodů, jednak je statisticky představují záměrné svobodné matky. Ve více než 95 % případů se jedná o rodiny, kde dospělou osobou starající se o děti je žena. V současné době soudy svěřují při většině rozvodů děti do péče matek. Tento trend však neexistoval vždy. Při vzniku institutu rozvodu byly děti dlouhou dobu předávány do péče otců. Jakmile však došlo k definování dětství jako specifického období (až do 17. století se o dětech neuvažovalo v dnešním smyslu), začal se vůči dětem uplatňovat pečovatelský přístup a ten byl připsán ženám-matkám. Zatímco původní pojetí dětí jako majetku a nástroje k rodovému pokračování konvenoval s maskulinním chováním, moderní pojetí dětí jako zranitelných a potřebujících péči odpovídá očekávání vůči femininnímu chování.

Sexualita

Sexualita je oblast, v které jsou projevy genderových rozdílů velmi silné. Přístup naší kultury k sexu a sexualitě je relativně specifický a odráží genderovou ideologii, která platí i pro ostatní sféry společenského života. Typickým rysem je spojování sexu s maskulinitou a současně vnímání sexu prizmatem charakteristik, které z maskulinity vycházejí (např. důraz na orgasmus, zájem o sexuální experimentování, oddělování sexu od lásky atd.).

Od dob sexuální revoluce se sexuální chování i smýšlení o sexu značně proměnilo. Mladí lidé začínají intimně žít dříve a názory týkající se sexuality se stávají liberálnější. Přesto však vůči ženské a mužské sexualitě platí stále **dvojitý metr**. Ten je dobře patrný na postojích vůči předmanželské sexualitě. Mužům je sociálně „dovolené“ vést aktivní sexuální život, a dokonce je od nich očekáván. Od žen je naopak očekávána sexuální zdrženlivost a za přílišnou aktivitu jsou sociálně trestány. Příkladem sankcí jsou hanlivá označení žen (štětka, poběhlice, kurva), která nemají mužský ekvivalent (sukničkář, děvkař). Konotace mužských označení nejsou tak silně negativní jako označení žen, což vyjadřuje vztah k ženské sexualitě. Ačkoliv se postoje vůči ženské a mužské sexualitě sbližují a liberalizují, přežívající „dvojitý metr“ je zřejmý například ve veřejném mínění, pokud jde o nevěru u politiků. Zatímco politikům-mužům jsou nevěry nejen promíjeny, ale dokonce mohou být vnímány jako projev mužnosti, případný mimomanželský vztah žen-političek je odsuzován (připomeňme si rozdílný způsob, jakým média pojala případ V. Klause a H. Marvanové). Tento dvojitý standard není pouze rozdílem mezi muži a ženami, ale je přímo výsledkem nerovnosti jejich postavení. Ženy jsou dodnes stále výchovou vedeny k pocítům, že přílišná sexuální aktivita představuje porušování pravidel femininity.

Výzkumy mužské a ženské sexuality dokazují značné rozdíly ve smýšlení o sexu. Například se ukázalo, že ženy považují za sexuální styk něco jiného než muži. Zatímco pro ženu představuje sexuální styk celou intimní situaci (bez ohledu na počet orgasmů), muži uvádějí právě počet orgasmů. Ženy za sex považují širší škálu aktivit než pouze soulož, u mužů je to opačně. (podle Kimmel 2000)

Na rozdíl od běžné tendence uvažovat o sexualitě jako o individuálním projevu jedince přístup gender studies předpokládá její sociální rozměr. Sexualita je sociálním konstruktem, který odráží celkovou genderovou polarizaci společnosti. **Maskulinní charakteristikou je proto sexuální dominance, femininní charakteristikou je**

naopak sexuální pasivita a submisivita. Jelikož se mužská sexualita často interpretuje jako naléhavá (a v jistém smyslu nekontrolovatelná), vzniká tak tolerance či přímo omluva prosazování sexuálních nároků a používání nátlaku ze strany mužů včetně násilí. Poměrně typicky se proto ke znásilněným ženám nepřistupuje jako k obětem násilí, ale zvažuje se míra jejich vlastního zavinění – ať již účasti v riskantní situaci („večer sama procházela parkem“) či provokací muže („souhlasila se schůzkou a byla vyzývavě oblečená“). S podobnou logikou je pak například ve školním prostředí omlouváno sexuální obtěžování dívek jejich spolužáky-chlapci.

Představy o sexualitě jedinci získávají v procesu socializace. Jejich nejdůležitějším zdrojem v adolescenci jsou vrstevnické skupiny. Jejich prostřednictvím se jedinci učí, jaké sexuální pocity a aktivity jsou „normální“. Důležitější než skupiny opačného pohlaví jsou v této fázi vlastní referenční skupiny, v nichž adolescenti hledají potvrzení svých pocitů. **Tlak vrstevníků** je častým motivem k sexuálnímu chování – takové chování je pak často adolescenty samotnými vnímáno jako nechtěné. Například výzkum z USA ukázal, že více mužů (33 %) než žen (12 %) mělo sex pouze proto, že chtěli získat sexuální zkušenost, aby o ní mohli hovořit a zvedli si sebevědomí (Kimmel 2000).

V důsledku existence dvojího sexuálního standardu se dívky učí jiným pocitům, aktivitám a očekáváním než chlapci. Chlapci se učí, že mohou, a dokonce mají být aktivnější, zkušenější, více experimentovat. Vůči dívkám se mají chovat dominantně, vztah stavět na dobývání. Jejich sexuální zkušenosti jsou pro ně zdrojem potvrzení vlastní maskulinity. Sexuální schopnost vnímají v mechanických analogiích (tělo je stroj). Naopak dívky si osvojují očekávání, že mají být žádoucí, atraktivní, avšak v míře, která neohrozí jejich pověst „slušných dívek“. Vlastní sexualitu vnímají více přes vztah, od kterého očekávají romantiku.

Stále liberálnější přístup k sexualitě vede k tomu, že se postupně začíná zmenšovat rozdíl mezi očekáváním vůči dívkám a chlapcům (ačkoliv stále přetrvává). Postupně se začíná sblížovat sexuální chování žen a mužů i smýšlení o sexu. Rozdíly v počtu partnerů, v sexuálních touhách i ve stimulech sexuálního vzrušení se pomalu snižují. **Heteronormativní očekávání** vůči sexualitě se však nemění, heterosexuality zůstává sociálním standardem. Podle řady teoretiků a teoretiček je heterosexuality odvozena z genderové ideologie, která stojí v základu euroamerické kultury a která upřednostňuje muže. Genderová dualita a heteronormativita způsobují jak marginalizaci homosexuality, tak i všech forem transgenderových identit.

Homosexualita

Liberalizace názorů na sexualitu se odráží i v přijímání homosexuality, které postupně roste. V současné době nabývá veřejné mínění vůči homosexuálně orientovaným lidem na důležitosti, neboť od něj se odvozuje politická podpora změn v právním postavení gayů a leseb. Výzkumy ukazují, že lidé, kteří se domnívají, že homosexualita je biologicky podmíněna, podporují rozšíření občanských práv a právní ochrany homosexuálů. Naopak lidé, kteří jsou přesvědčeni o tom, že homosexualita je volba, že si lidé svoji sexuální orientaci svobodně vybírají, nepokládají změnu právního postavení homosexuálů za důležitou.

Homosexualita je velmi dobrým příkladem toho, jak psychologie uvažuje o normách, o tom, co je pro člověka normální. „Nebýt normální“ má v českém jazykovém kontextu jednoznačně negativní konotaci – znamená to být v nepořádku, být defektní. Pojetí norem přitom není zdaleka jednotné. Zda jsou určité vlastnosti, chování či orientace „normální“, lze posuzovat podle **normy statistické** (normální je to, co převažuje), **tradiční** (normální je to, co je kulturně přijatelné a existovalo již dříve) či **funkční** (normální je to, co dovoluje člověku prožít kvalitní a plný život). Z tohoto hlediska homosexualita nemusí odpovídat statistické normě, nemusí být ani v souladu s tradiční normou, ale zcela jistě vyhovuje funkční normě. Gayové a lesby jsou schopni prožít se svojí homosexuální orientací kvalitní život, s plným partnerským vztahem, s úzkými rodinnými a přátelskými vazbami a také s péčí o děti. Obdobně lze přistoupit také k psychologickému hodnocení transsexuality.

Homosexualita představuje téměř univerzální jev. Její význam v jednotlivých společnostech se však liší a nelze ani s jistotou říci, zda je pojetí homosexuality v různých kulturách shodné, či alespoň blízké. To, co v naší kultuře vnímáme jako homosexuální chování, nemusí být v jiné společnosti vůbec považováno za projev sexuality.

Uvedme si dva příklady homosexuality a přemýšlejme o její sociální funkci.

Horský kmen Sambia v Papui-Nové Guineji má k homosexualitě ritualizovaný přístup, pro jeho členy a členky je součástí iniciace chlapců do mužství. Současně se věří, že felace starších mužů kmene pomůže chlapcům zesílit. Mezi dospělými muži tohoto kmene však žádné homosexuální vztahy nejsou. V africkém kmeni Siwans či australském kmeni Aranda udržují všichni muži homosexuální vztahy během adolescence a bisexuální vztahy v dospělosti. Důvodem je pravděpodobně prevence těhotenství.

Běžně se můžeme setkat s názorem, že homosexualita je projevem genderové nekonformity. Homosexuální vztahy však mnohdy ukazují opak. Gender totiž funguje jako organizující princip veškeré sexuality – heterosexuální i homosexuální. Vlastní genderová příslušnost jedince je vždy důležitější než genderová příslušnost partnera/partnerky. Zdá se, že ve vztazích gayů a leseb existují obdobné rozdíly v očekávání, aktivitách a pocitech jako mezi heterosexuálními ženami a muži. Důsledkem toho je, že gayové mají v průměru několikanásobně více partnerů než lesby a častěji oddělují sex od vztahu. Tento rozdíl odpovídá rozdílu mezi počtem partnerů a přístupem k sexu mezi heterosexuálními muži a ženami. Současně ale platí, že uvnitř homosexuálních vztahů častěji existuje větší rovnostářství než ve vztazích heterosexuálních, které jsou zatíženy výše zmiňovaným dvojím standardem.

Antikoncepce, potraty

Se sexualitou souvisí prostředky umožňující plánované rodičovství. Rozšíření hormonální antikoncepce v 60. letech přineslo vedle jistého sexuálního uvolnění (a tedy možnosti smýšlet o sexu jako o zdroji potěšení, bez obav z otěhotnění) velmi pozitivní dopady na strukturaci ženských životů. Odložením mateřství se ženy mohly ve větší míře začít věnovat jiným seberealizačním aktivitám, zvláště vzdělávací a pracovní kariéře. Antikoncepce umožnila ženám, aby začaly vědomě rozhodovat o svém těle, a tedy i o svém životě.

Krajním prostředkem plánovaného rodičovství je umělé přerušování těhotenství. Potraty, stejně jako v minulosti antikoncepce, byly a jsou velké politické téma. Obecně platí, že potraty jsou zakázány v posledním trimestru. Zdůvodnění je takové, že se jedná o období, kdy již dítě dokáže přežít mimo tělo matky. Před tímto obdobím je však součástí těla matky, a proto se názory na právo matky rozhodovat o přerušování těhotenství liší. Jedna skupina názorů říká, že žena má právo rozhodovat o svém těle, a pokud plod není schopen samostatného přežití, jedná se o součást těla matky. Druhá skupina názorů říká, že žena je pouze nositelkou samostatného života, a proto se musí podřizovat obecně platným pravidlům ochrany cizího života. Od 70. let 20. století nastávalo v oblasti potratů postupné uvolňování. V současné době je však možné pozorovat vzednutí nové vlny odpůrců potratů.

Zajímavý úhel pohledu přináší perspektiva, podle níž je sexualita jednou z hlavních oblastí, v níž si stát osobuje právo zasahovat do života jednotlivců. Jak uvažuje Michel Foucault, stát si vytváří mechanismy k ovládnutí fyzických těl mužů a zvláště žen, součástí tohoto ovládnutí je stanovování pravidel sexuality. (Foucault 1999, 2000)

Co říci závěrem? Uvedená kapitola nepředstavuje ucelený úvod do studia psychologie z genderové perspektivy. Je spíše výběrem témat, která jsou obvykle v souvislosti s výukou psychologie a učiva týkajícího se osobnosti člověka prezentována na základních a středních školách, přičemž některá z nich dokonce ani nejsou typickými psychologickými tématy. Ke každému z nich jsme se snažili nabídnout doplňující, z genderové perspektivy vycházející pohled. V určeném rozsahu to bylo možné učinit jen velice zběžně. Navzdory stručnosti – doufáme – bylo patrné, že samozřejmost, s níž se často (a dokonce i v samotné psychologii) přistupuje k rozdílům mezi ženami a muži jako k rozdílům daným biologicky, neplatí.

Literatura

- Atkinsonová, R. L., Atkinson, R. C. (1995). *Psychologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Bem, S. L. (1993). *The Lenses of Gender*. New Haven: Yale University Press.
- Bourdieu, P. (2000). *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Foucault, M. (1999). *Dějiny sexuality I*. Praha: Hermann & synové.
- Foucault, M. (2000). *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Gilligan, C. (2001). *Jiným hlasem*. Praha: Portál.
- Kimmel, M. S. (2000). *The Gendered Society*. New York: Oxford University Press.
- Maříková, H. (ed.) (2000). *Proměny současné české rodiny*. Praha: Slon.
- Renzetti, C. M., Curran, D. J. (2003). *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum.
- Štech, S. (1997). *Vývoj poznatků o vztahu rodiny a školy*. In *Československá psychologie*, 41, 6, str. 487-502.